

Holløse-skatten

– bidrag til Danmarks mønthistorie samt overvejelser over mønter i pløjelag, nedlæggelsesspor og GPS-præcision

Af Kjartan Langsted og Jens Christian Moesgaard

Lørdag 24/5-2014 tog Henrik Rasmussen en tur forbi en nysået ærtemark nær Holløse ved Tisvilde i Nordsjælland. På denne tid af året er det umuligt at gå med metaldetektor på langt de fleste marker, da afgrøderne står højt, så denne mark var en enlig svale. Og der gik ikke lang tid, før tre mønter fra Svend Estridsens tid dukkede op af jorden. At finde en enkelt mønt fra denne tid er ikke helt almindeligt. Her var hele tre, og det tydede på, at det var en skat og ikke blot et par tilfældigt tabte mønter. I de kommende dage blev området undersøgt meget nøje, og de tre mønter blev til otte, så der måtte være tale om en skat.

Henrik varskoede Museum Nordsjælland, og med en bevilling fra Kulturstyrelsen blev det muligt at foretage en arkæologisk udgravning. Da de sidste ærter var høstet, kunne udgravningen endelig begynde i slutningen af august 2014. I løbet af to dage blev et areal på 363 m² nøje undersøgt, og antallet af mønter kom op på 42. Hertil kom yderligere en, som blev fundet efter undersøgelsen var afsluttet.

Det viste sig, at to fragmenter hørte sammen til én mønt, så Holløse-skatten består af 42 mønter (tabel 1). Yngste sikkert daterede mønter er syv eksemplarer af Svend Estridsens (1047-1074) runemønter fra Lund (fig. 1). Runemønterne udgjorde kongens seneste udmøntninger. Traditionelt dateres starten på runemønterne til omkring 1065 (Jensen 2006), men nogle skattefund tyder på, at de er en smule tidligere, omkring 1060 (Leimus 2012). De syv runemønter i Holløse-skatten er alle af typen Hbg. 30 eller varianten Hbg. 31, der er den tidligste runetype. Kongens sidste Lunde-type Hbg. 32/32a er fraværende i skatten. Det samme er runemønterne Hbg 39/39a fra Roskilde, hvor brugen af runer begyndte lidt senere end i Lund. Dette viser, at skatten sandsynligvis ikke kan være fra kongens allersidste år, men må være tabt eller nedlagt ca. 1060/1070.

Tabel 1. Summarisk sammensætning af Holløse-skatten.

Danmark	Hardeknud	Aarhus	Ny type	1	1
		Magnus	Hbg. 33	1	1
	Svend Estridsen	Lund	Hbg. 4	1	
			Hbg. 6	2	
		Hbg. 9	1		
		Hbg. 28	4		
		Hbg. 30	6		
		Hbg. 31	1	15	
	Roskilde	Hbg. 36	10		
		Hbg. 38	12	22	
Slagelse		Hbg. 45	1	1	
England	Edvard Bekenderen	Chester	North 820-23	1	1
Tyskland		Køln-området		1	1

Figur 1

Figur 2

Figur 3

Figur 4

Figur 5

Figur 6

Figur 7

Figur 8

Figur 9

Skatten stammer fra en overgangsperiode i dansk mønthistorie. Indtil midten af 1000-tallet havde udenlandske mønter – især engelske og tyske – været langt talrigere end de hjemlige danske i møntomløbet i Danmark. Men netop i denne periode vandt danske mønter frem med stormskridt. Dette illustreres på bedste vis i Holløse-skatten. Kun to ud af de 42 mønter er udenlandske – en engelsk (fig. 2) og en tysk. Resten er danske. Blandt de danske er de fleste nye. Der er kun to fra Svends forgængere Hardeknud (1035-1042) og Magnus (1042-1047), og blandt Svends 15 Lundemønter er kun fire fra tidligt i regeringsperioden (Hbg. 4, 6, 9), mens syv er den nyeste type (Hbg. 30-31) (fig. 1) og fire den næst-nyeste (Hbg. 28) (fig. 3). Sjællandske mønter præget i Roskilde og Slagelse udgør lidt over halvdelen af skatten (23 stk) (fig. 4-6), men skånske mønter fra Lund også er velrepræsenterede (15 stk), hvorimod de jyske kun tæller for to eksemplarer (fig. 7-8).

Alle disse træk er karakteristiske for en række sjællandske fund fra anden halvdel af Svends regering, såsom eksempelvis de nylige skattefund i Freerslev (Moesgaard 2015a) og Reerslev (Moesgaard 2015b). Det viser, at der er tale om en generel tendens i udviklingen fra en uens sammensat møntmasse til et meget mere kontrolleret møntomløb domineret af nye danske mønter. Det var ikke en spontan udvikling, der bare kom af sig selv. Den, der stod bag, var sandsynligvis kongen, for han tjente gode penge på at tvinge folk til at bringe deres udenlandske og gamle mønter til møntsmedjen. De blev nemlig betalt til sølvprisen, mens kongens mønt blev udsendt til en overkurs på måske 5-10 % (jfr. Hovard 2012). Forskellen gik til at betale for produktionsomkostningerne – og til indtægt til møntherren, der i dette tilfælde var kongen.

Set fra møntbrugernes synspunkt var det selvfølgelig en ulempe at skulle betale en slags afgift for at få mønter. Der var dog også fordele. Hidtil havde mønter været brugt efter vægt. Det var metallet – sølvet – der gav værdien. Derfor kunne man også bruge smykker og barrer til betaling. For at få det hele til at stemme, klippede man ofte smykker, mønter og barrer i stykker. Og for at tjekke sølvets kvalitet, testede man mønterne ved at bøje dem og stikke i dem med en kniv. Godt

Fig. 1. Runemønt fra Lund. Fundets yngste sikkert daterbare mønter. Katalog nr. 14. Foto: Henrik Rasmussen.

Fig. 2. Kraftigt bøjet engelsk penning. Katalog nr. 41. Foto: Henrik Rasmussen.

Fig. 3. Svend Estridsen-mønt fra Lund med latinske bogstaver. Man bemærker, at den har fået et par hak med en kniv, såkaldte "pecks". Katalog nr. 7. Foto: Henrik Rasmussen.

Fig. 4-5. To penninge fra Roskilde med knivhak ("pecks"). Katalog nr. 20 og 34. Foto: Henrik Rasmussen.

Fig. 6. Kraftigt bøjet penning fra Slagelse. Katalog nr. 40. Foto: Henrik Rasmussen.

Fig. 7. Sjælden penning fra Aarhus med møntmester Lifsig's navn. Katalog nr. 2. Foto: Henrik Rasmussen.

Fig. 8. Hidtil ukendt mønttype, sandsynligvis fra Aarhus. Katalog nr. 1. Foto: Henrik Rasmussen.

Fig. 9. Mønt fra Lund, klippet halv. Katalog nr. 8. Foto: Henrik Rasmussen.

sølv er nemlig blødt, mens kobberblandet sølv er sprødt. Med det nye system gjaldt hver mønt for en alment accepteret pålydende værdi – en penning – så man slap for besværet med at veje sølvet og diskutere dets lødighed. Tilliden til de nye mønter var dog nok endnu ikke helt på plads, for i Holløse-skatten er langt de fleste mønter – også de nyeste – bøjede (fig. 2, 6, 7), og mange har knivhak – de såkaldte pecks (fig. 2-5, 7-8). I den næsten samtidige skat fra det nærtliggende Freerslev var denne praksis allerede ophørt – vi er virkeligt i en overgangsperiode. Nogle af mønterne i Holløse var fragmenterede, men skyldes i flere tilfælde landbrugsskader sket i moderne tid, så det har intet med 1000-tallet at gøre. Enkelte stykker var klippet halve, men det var en udbredt praksis for at benytte den som en halvpenning (fig. 9). Netop dette træk er altså mere en afspjeling af det nye end det gamle system.

Hele denne udvikling hen mod et velorganiseret nationalt møntvæsen var et led i den modernisering af samfundet, der fandt sted her i overgangen mellem vikingetid og middelalder. Kongemagten var i vid udstrækning initiativtager. Danmark var ved at blive integreret i den europæiske kulturkreds, hvor netop national møntprägning og kontrol med møntbrug var udbredt. Det krævede administrative institutioner og organisering. Det er ikke fænomener, som historikerens traditionelle kilder, de skriftlige vidnesbyrd, oplyser nævneværdigt om. Nej, her er møntfund som Holløse-skatten og mønterne selv hovedkilden, der giver et originalt bidrag til vor viden om Danmarks historie.

Udover alt det, Holløse-skatten fortæller om samfundets udvikling, indeholder den også to meget sjældne mønter. Den ene er et fint eksemplar af Magnus den Godes Aarhus-mønt, præget af møntmesteren Lifsig (fig. 7). På mønten læser man Aarosei, som er en af de allertidligste gengivelser af byen Aarhus' navn (Galster 1957). På de fleste Aarhus-mønter fra perioden er indskrifterne blot en uforståelig række af bogstaver. Stykket fra Holløse er præget med det samme stempelpar som det eksemplar, der gengives på plancherne i Peter Haubergs standardværk om danske mønter fra vikingetid og tidlig middelalder (Hauberg 1900, Magnus type nr. 33). Vi har foretaget en hurtig – og sandsynligvis ikke udtømmende – søgning på kendte eksemplarer. Oplysningerne er taget fra litteraturen og ikke tjekket i de respektive samlinger. De gengives her blot til orientering og som muligt udgangspunkt for et eventuelt kommende mere grundigt studie:

- Den kongelige Mønt- og Medallesamling, Nationalmuseet, København (0,79 g; Ramus & Devegge, Tillæg IV,10). Stammer sandsynligvis fra den jyske Munksjørup-skat, der blev fundet i 1829 (DMS 6.31).
- Museet i Bergen, 0,74 g, ifølge Schive, 1858-1865, pl. II.9 fra det norske Brøholt-fund, men af ukendte årsager ikke medtaget af Hauberg (Hauberg 1900, s. 172, nr. 111).
- A. C. Mohrs samling, auktion 1847, s. 154, nr. 1837, købt af Reichel i St. Petersborg, sandsynligvis i Ermitagen i dag (Galster 1957, s. 12).
- Thomsen 9976, sandsynligvis udskudt af KMMS som dublet ved erhvervelsen af Thomsens samling, muligvis identisk med følgende eksemplar.
- Haubergs samling, auktion 1929, nr. 708, pl. 3, købt af Myntkabinetet i Oslo (Galster 1957, s. 12). Hauberg 1900 nævner en vægt på 0,68 g – det er sikkert dette eksemplars.
- Bruuns samling, katalog nr. 1618, pl. 6, 0,74 g (ex. Bille-Brahe, KMMS ms XVII B 30,1, Magnus den Gode nr. Ib).
- Eksemplaret fra det polske Płonsk-fund fra omkring 1870 (Dannenberg 1873, s. 263, Magnus, nr. 1) er sandsynligvis identisk med et af ovennævnte eksemplarer.

Så alt i alt er det en meget sjælden mønt.

Fig. 10. Henrik Rasmussen afsøger fundstedet med sin metaldetektor i forbindelse med udgravningen. Foto: Kjartan Langsted.

Den anden mønt er af en type, der hidtil var helt ukendt (fig. 8). Den ene side bærer en buste med scepter til venstre, den anden en cirkel, et kors og en bue mellem to sceptre. Indskrifterne er forvirrede. Et foto af mønten cirkulerede kort efter fundet blandt samlere og forskere, og der opstod en livlig debat om dens bestemmelse. Michael Fornitz og Jan Rytter skal have tak for deres værdifulde bidrag til denne debat, der mundede ud i et forslag om tilskrivning til møntstedet Aarhus under Hardeknud (1035-1042). Baggrunden for hypotesen er især det karakteristiske scepter, som ses foran busten på forsiden og ved siden af cirkel, kors og bue på bagsiden. Tilsvarende sceptre ses på Hardeknuds Aarhusmønter Hbg. 46 og 47. Busten på Hbg. 47 har visse lighedspunkter med den på den nye mønt. Cirkel, kors og bue på række minder om bagsiderne på Hbg. 44 og 45. Så tilknytningen til Aarhus synes sikker nok. Om mønten så lige stammer fra Hardeknuds regering eller kort tid før eller lidt efter, er mindre sikkert, da der ikke står læseligt kongenavn på den.

Jyske mønter er sjældne i sjællandske skatte fra denne periode, men det er alligevel bemærkelsesværdigt, at der er hele to mønter fra Aarhus. Aarhus var som møntsted kun aktivt i en kort periode under Hardeknud og Magnus, og møntstederne i Ørbæk (ved Limfjorden), Viborg og Hedeby var meget mere produktive, så man ville nærmere have forventet mønter fra disse byer end fra Aarhus.

Holløse-skatten er imidlertid ikke kun interessant ud fra et historisk og numismatisk perspektiv. Takket være det fine samarbejde mellem finderens Henrik Rasmussen og Museum Nordsjælland kan skatten også bruges som basis for nogle metodiske overvejelser om bjergningen af skattefund. Da efterudgravningen af fundstedet igangsattes i sensommeren 2014, var håbet at finde resterne af en nedgravning, hvori en del af skatten endnu lå – gerne i en lille lerkrukke og helst placeret i resterne af et hus. Men som det ofte er tilfældet, skete det ikke. Der var hverken krukke eller nedgravning, ej heller spor af huse eller andre samtidige kulturspor. Det eneste, der blev fundet, var en lertagningsgrube fra ældre jernalder.

Men hvorfor blev skatten så gravet ned lige her? Hvad var det, som gjorde ejeren tryk ved stedet? For at kunne nærme sig et svar på disse spørgsmål, må man se på spredningen af mønterne.

Den arkæologiske undersøgelse foregik ved, at en gravemaskine meget forsigtigt afgravede mulden i lag af 5 cm tykkelse. Herefter blev både

det afgravede område og den afgravede jord nøje gennemgået med metaldetektor (fig. 10). Denne proces gentog sig, indtil råjorden var nået. Da jorden blev lagt tilbage igen, skete der endnu en omhyggelig gennemgang af jorden. Ved undersøgelsen lykkedes det alligevel kun at lokalisere 14 ud af 34 mønter på deres plads i pløjelaget. De resterende blev fundet efter afgravning af jorden. Dette forhold må skyldes dels at det er svært at få et ordentligt signal med metaldetektor på små sølv mønter, dels – i mindre grad – det tidspres, der blev arbejdet under. Det store antal upræcist lokaliserede mønter udgør naturligvis en usikkerhedsfaktor i tolkningen af spredningsmønstret.

Landbrugsredskabernes spredning af fundet har også stor betydning. Alle mønterne blev som nævnt fundet i pløjelaget, og må derfor have været påvirket af landbrugsredskaber. Fra andre undersøgelser ved man, at forskellige landbrugsredskaber kan transportere genstande over større afstande (Henriksen & Horsnæs 2015, s. 239). Dette sås også ved Holløse-skatten, hvor en enkelt mønt blev fundet 174 m fra hovedkoncentrationen. Heldigvis blev fundet fra Holløse gjort langs med en grusvej. Dette indebærer, at mønterne lå langt mere koncentreret, end hvis fundet havde ligget midt på marken. Dels fungerer vejen som en barriere, som mønterne ikke transporteres over, dels bliver jorden mindre påvirket af landbrugsredskaber, da det er her, man vender maskinerne. Fundsituationen taler altså for, at vi er tæt på det oprindelige deponeringssted.

Det tredje væsentlige forhold i forståelse af mønternes spredning er opmålingsmetoden. De otte mønter, der blev fundet før udgravningen, var indmålt af Henrik Rasmussen med en håndholdt Garmin GPS. Den angiver ofte en usikkerhed på 2 til 5 m. Hvad betyder det egentligt? Kan man i det hele taget anvende de håndholdte GPS'er til at få en forståelse af spredningen af mønterne?

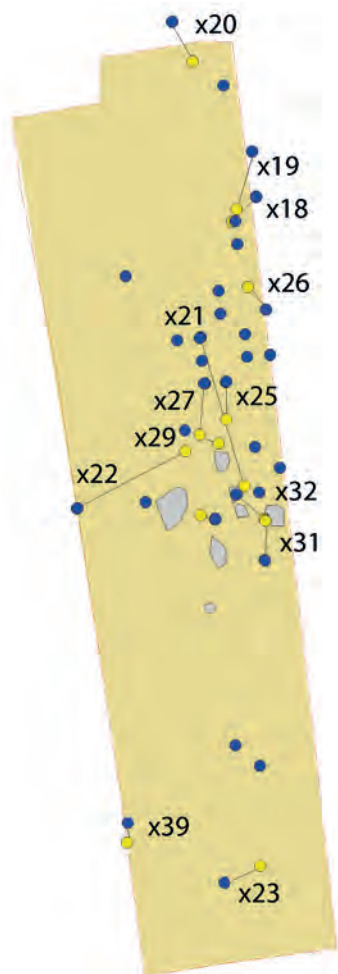

Fig. 11. Holløse-skatten. Udgravet området ca. 8x45 m. Blå = 39 mønter indmålt med håndholdt GPS. Gul = 13 mønter indmålt med museets professionelle GPS, med angivelse af x-nr og streg til indmålingen af samme mønt med håndholdt GPS. Grå = Sten.
Grafik: Kjartan Langsted.

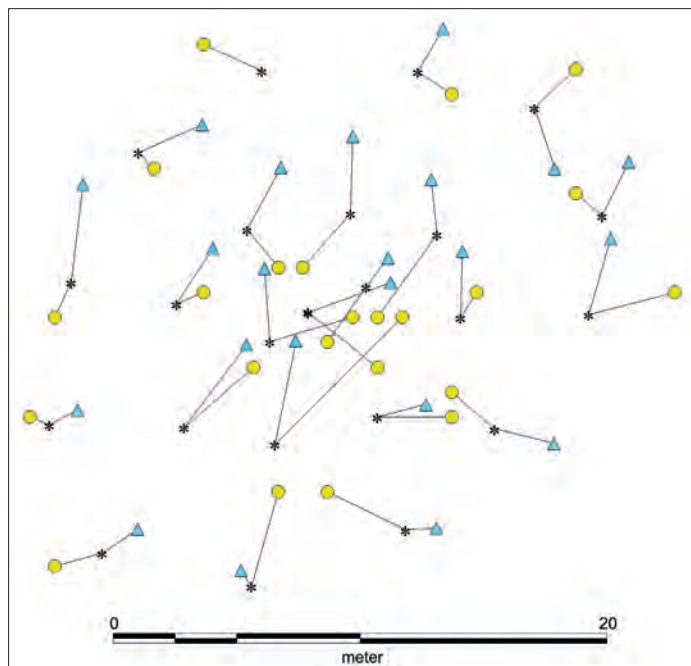

Fig. 12. Forsøgsopmåling. Stjerne = museets GPS, gul = App'en Mit fund, blå = Garmin.
Grafik: Kjartan Langsted.

For at komme i dybde med denne usikkerhed blev der under udgravningen foretaget et lille eksperiment. Udover den håndholdte Garmin GPS blev Museum Nordsjællands professionelle GPS med en usikkerhed på under 1 cm også anvendt (fig. 11). For yderligere at underbygge resultatet fra udgravningen blev der efterfølgende lavet endnu en forsøgsopmåling (fig. 12). Resultatet af disse to forsøg viser, at Garmin GPS og de nyeste smartphones GPS har en usikkerhed på 2,5 m i gennemsnit, dog med udsving på helt op til 4 m. Usikkerheden er jævnt fordelt i alle retninger, så man kan ikke blot korrigere ved at flytte alle målepunkter i et par meter i samme retning.

En usikkerhed på op til 4 m må siges at være anvendeligt, når det drejer sig om pløjelagsfund. Ikke desto mindre gav den præcise professionelle GPS langt bedre mulighed for at forstå, hvordan spredningen af fundet er sket, og dermed også for at indkredse det oprindelige nedlæggelsessted. Opmålingen med den professionelle GPS fremviste for Holløse-skatten en markant koncentration i midten af feltet, som kan være meget tæt på det oprindelige nedlægningssted. En lignende koncentration sås ikke for den håndholdte Garmin GPS.

Kan opmålingerne da sige noget om omstændighederne ved skattens nedgravning? Her må svaret med al sandsynlighed være ja, for umiddelbart nord for møntkoncentrationen fremkom der i råjorden flere større sten, samt spor af flere sten, der var gravet op i nyere tid, da de har været til gene for landbrugsarbejdet. Det kunne indikere, at skatten kan have været gravet ned langs med en af de nu fjernede sten. Herved har ejeren kunnet huske, hvor skatten lå og nemt hente den igen – hvilket han så af en eller anden grund alligevel blev forhindret i. Da man langt senere fjernede stenene, fjernede man også skattens beskyttelse mod at blive udpløjet.

Til slut vil vi gerne takke Henrik Rasmussen for godt samarbejde, både ude "i marken" ved afsøgningen af fundstedet og under registrering, bearbejdning og tolkning af fundet. Henriks entusiasme og hans idéer til at afprøve nye vinkler har været en drivkraft, og uden ham havde denne artikel ikke set dagens lys.

Katalog

Hardeknud?

1. Hidtil ukendt type, tilskrevet Aarhus (FP 10316.2; MNS 50168x21).

Magnus den Gode

2. Aarhus, Hbg. 33 (stempelidentisk), møntmester Lifsig (FP 10316.1; MNS 50168x1).

Svend Estridsen, møntsted Lund

3. Hbg. 4, var. med korsstav i venstre hånd på den ene side (FP 10316.3; MNS 50168x11).
4. Hbg. 6 (FP 10316.4; MNS 50168x4).
5. Samme, var. med vinkelmærker (FP 10316.5; MNS 50168x17).
6. Hbg. 9, var. med spejlvendt S i korsvinkler (FP 10316.6; MNS 50168x5).
7. Hbg. 28, møntmester Empa, Silvegren 93-97 (FP 10316.7; MNS 50168x31).
8. Samme, møntmester Svartbrand, Silvegren 152-3, 157-60, klippet halv (FP 10316.8; MNS 50168x15).
- 9-10. Samme, fragment (FP 10316.9-10; MNS 50168x30, x38).
11. Hbg. 30, møntmester Alfrik, Moltke mangler (jfr. 3-7) (FP 10316.11; MNS 50168x14).
12. Samme, møntmester Svartbrand, Moltke mangler (jfr. 64-65) (FP 10316.12; MNS 50168x12).
13. Samme, møntmester Sven, Moltke 66 (FP 10316.13; MNS 50168x32).
14. Samme, møntmester Ubein, Moltke mangler (jfr. 101) (FP 10316.14; MNS 50168x22).
15. Samme, sandsynligvis møntmester Ulkil, Moltke jfr. 103, 106, klippet halv (FP 10316.15; MNS 50168x7).

16. Samme, møntmester Ulkil, Moltke 109 var. (FP 10316.16; MNS 50168x13).

17. Hbg. 31, møntmester Asferth, Moltke 128-133 (FP 10320; MNS 50168x43)

Svend Estridsen, møntsted Roskilde

18-24. Hbg. 36 (FP 10316.17-23; MNS 50168x3, x19, x25, x26, x33, x37, x36+39).

25. Samme, klippet halv (FP 10316.24; MNS 50168x2).

26. Samme, klippet (FP 10316.25; MNS 50168x35).

27. Sandsynligvis samme (FP 10316.26; MNS 50168x28).

28-38. Hbg. 38 (FP 10316.27-37; MNS 50168x6, x8, x9, x10, x16, x24, x27, x29, x34, x42, x18).

39. Samme, klippet halv (FP 10316.38; MNS 50168x41).

Svend Estridsen, møntsted Slagelse

40. Hbg. 45, var. med 4 ringe i vinklerne (FP 10316.39; MNS 50168x40).

England, Edvard Bekenderen

41. Expanding Cross typen (1050-53), North 820-823, Chester, møntmester Kolbrand, rester af nitte (FP 10316.40; MNS 50168x20).

Tyskland, Köln-området

42. SCA-typen, variant ubestembar, muligvis efterligning (FP 10316.41; MNS 50168x23).

Bruuns samling = *L. E. Bruuns Mønt- og Medaillesamling*, København, 1928.

Dannenberg, Hermann, "Der Münzfund von Ploonsk", *Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde* VI, 1871-1873, p. 150-159, 241-270.

DMS = Jensen, Jørgen Steen m. fl. (red.) 1992. *Danmarks middelalderlige skattefund*. 2 bind. København.

FP = Fundprotokollen, Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.

Galster, Georg, *Århus' mønter*, København 1957 (også trykt i *Den gamle Bys Aarbog* 1956).

Hauberg, Peter, *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*, København, 1906.

Haubergs samling = *Fortegnelse over Museumsinspektør P. Hauberg's efterladte Samling af danske og norske Mønter*, København 1929.

Hbg. = Hauberg 1900.

Henriksen, Mogens Bo & Horsnæs, Helle W, "Detecting Vester Kærby. Problems associated with the interpretation of metal- detector finds from the plough soil", I L. Larson m. fl. (red.), *Small Things, wide horizons. Studies in honour of Birgitta Hårdh*, Oxford, 2015, s. 237-244.

Hovard, Svend, "Der er penge i penge. Om størrelsen af slagskat – brassage et seignorage – i 1200-tallet", *Numismatisk Rapport*, 114, september 2012, s. 5-13.

Jensen, Jørgen Steen, "The introduction and use of Runic letters at Danish coins around the year 1065", *Runes and their Secrets. Studies in runology*, København 2006, s. 159-68.

Leimus, Ivar, "Vikingetidsskatten fra Linnakse (Estland) og dateringen af de danske runemønter", *NNUM* 2012, s. 54-56.

MNS = Museum Nordsjælland, genstandsnummer.

Moesgaard, Jens Christian, "Freerslevskatten. Nogle betragtninger over møntomløbet på Sjælland o. 1065/1070", *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, ny serie, 1, 2015a, s. 13-40.

Moesgaard, Jens Christian, "Lunde-mønter på Sjælland men ikke i Jylland", *Svensk Numismatisk Tidsskrift* 2015b, nr. 1, februar, s. 10-11.

Mohrs samling = *Fortegnelse over Consul Overkrigscommisair August Christian Mohr's Samling af Skandinaviens Mynter og Medailler*, København 1847.

Moltke, Erik, "De danske runemønter og deres prægere", *NNÅ* 1950, s. 1-56.

North, Jeffrey J., *English Hammered Coinage*, bd. 1, 3. udg., London 1994.

Ramus, Christian & Devegge, Ole, [Ufuldendt værk om danske middelaldermønter], København 1867.

Schive, Claudius, Norges Mynter i Middelalderen, Oslo 1858-1865.

Silvegren = Ulla Silvegren [von Wowern], *En stampkopplingsstudie – Svend Estridsens mynttyp Hauberg nr. 28*, upubliceret universitetsopgave, Arkeologiska Institutionen, Lund 1987.

Thomsen samling = [Erslev, Kristian], *Catalogue de la collection de monnaies de feu Christian Jürgensen Thomsen*, Del 2, *Les monnaies du Moyen-Age*, bind 1-3, København 1873-1876.